

Тайкылбыр: массалык информациянын еске чепсектери сонгуду мурунун суртаал ажил-чандыг-даа хевирге чорутпаш, чүге дизе суртаал ажил-чорудулгазынга кыржыр дуйгаин-дындыглары чогур уезинде Тыва Республиканын Төл сонгуду коммиссиязыга бербэзи.

Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 сонгулда округунун талазы-биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының үшкү чыыжының депутадының немелде сонгулдарын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле

ХЕМЧЕГЛЕРНИН КАЛЕНДАРЬНЫ ПЛАНЫ

Сонгулдарны 2001 чылдың октябрь 14-де эрттирер

СОНГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫН, СОНГУЛДА УЧАСТОКТАРЫН ТУРГУЗАРЫ

1. Девискээр сонгулда комиссияларын тургузары 2001 чылдын август 5-тен эрте эвесе, август 14-тен орайтаппас, Төлээлекчилерин кожуннар, хоорайлар хуралдары (бир эвес Төлээлекчилер хуралдары девискээр сонгулда комиссияларынын составын хуусаазында томуйлаван болза, "Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын депутаттарынын сонгулдарынын дугайында") Федералдыг хоойлузунун 21 чүүлүнүн 1 пунктузунда айтканын езуугаар девискээр сонгулда комиссияларын тургузарын Федералдыг хоойлузунун 21 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүштүр Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы чорудар.

2. Тыва Республикада девискээр сонгулда комиссияларына аттарын тыспыр, ("Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын депутаттарынын сонгулдарынын дугайында" Федералдыг хоойлузунун 25 чүүлүнүн 1 пунктузунун "и" немелде пунктуну), 2001 чылдын август 4-ке чедир чорудар, Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы харыылаар.

3. Сонгулда участоктарын тургузарын, 2001 чылдын сентябрь 13-тен орайтавын чедир кылыр, муниципалитет тургузулгарынын удурткучлары, азы төлээлекчи органнынын, тус чер бот-башкарылгазынын төлээлеттирген кижилери организаастар.

4. Тыва Республиканын девискээринде сонгулда участоктарынын чаңгыс аай дугаарлаашкынын тургузары, 2001 чылдын сентябрь 18-тен орай эвесе доозар, ТР-ний Төп сонгулда комиссиясы харыылаар.

5. Сонгулда участоктарынын дугаарын, кызыгаарын, оон турар черин, бадылаашкын эртер бажынын, участок сонгулда комиссияларынын телефонунун дугаарларын айтылышаан, 2001 чылдын сентябрь 18-тен орайтавын парлап үндүрери, бир эвес участок сонгулда комиссиясы орай тургустунган болза, Күрүне Думазынын депутаттарынын сонгулдарынын дугайында Федералдыг хоойлу езуугаар ол тургустунган соонда, үш хонукта, парлап чарлаар, муниципалитет тургузулгарынын удурткучлары, азы төлээлекчи органнынын, тус чер бот-башкарылгазынын төлээлеттирген кижилери харыылаар.

6. Участок сонгулда комиссияларын тургузары, чогуур участоктун сонгулда комиссиясы тургустунган соонда, үш хүн эрткенде, чорудар, оон орайтавын болбас. Төлээлекчилерин кожуннар, хоорайлар хуралды (бир эвес Төлээлекчилер хуралдары участок сонгулда комиссияларынын составын чогуур үезинде томуйлаван болза) Федералдыг хоойлу езуугаар девискээр сонгулда комиссиялары чорудар.

СОНГУКЧУЛАРНЫН ДАҢЫЗЫН ТУРГУЗАРЫ

7. Девискээр сонгулда комиссияларынга сонгукчуларнын дугайында медээлерни юкпери, бир эвес сонгукчуларнын даңызын участоктун сонгулда комиссиясы тургузар болза, хамаарышкан сонгулда комиссиялары ону 2001 чылдын август 14-тен орай эвесе кылыр, бир эвес участок комиссиясы сонгукчуларнын даңызын тургузар болза, участоктун сонгулда комиссиясы хевирлеттинип тургустунган соонда дораан даңызын тургузарынче кирер. Муниципалитет тургузуунун удурткучлары, азы төлээлекчи органнынын, тус чер бот-башкарылгазынын төлээлеттирген кижилери ону организаастар.

8. Кожуннарнын, хоорайларнын тус чер бот-башкарылга органнынын кирип келген медээлеринге үндөйлөзү, сонгукчуларнын даңызын тургузары, 2001 чылдын сентябрь 17-ден орайтаваанда кылыр, девискээринин сонгулда комиссиялары харыылаар.

9. Сонгукчуларнын түр үеде чурттап турар черлеринде сонгулда участоктарынын аайы-биле сонгукчуларнын даңызын тургузарын, 2001 чылдын октябрь 13-тен орай эвесе доозар. Хамаарышкан участок сонгулда комиссиялары кылыр.

10. Хамаарышкан сонгулда участогунга сонгукчуларнын даңызынын болгаш өске участкага бадылаарын шыңзыткан даңызын үндүр бижидилгенин бирги экземплярны девискээринин сонгулда комиссиялары 2001 чылдын сентябрь 19-ка чедир дамчыдып бээр.

11. Сонгукчуларнын даңызын сонгукчуларга таныштырары, немелде тодаралдыг калыры-биле көзүлдүр азары, 2001 чылдын сентябрь 23-тен орайтаваанда кылыр, участоктун сонгулда комиссиялары харыылаар.

12. Сонгукчуларнын хынаттыганын, тодараттыганын даңызыга ат салыры 2001 чылдын октябрь 13-тен орай эвесе, участоктун сонгулда комиссиялары кылыр.

КҮРҮНЕ ДУМАЗЫНЫН ДЕПУТАДЫНГА КАНДИДАТТАРЫН ДЕШИДИРИ БОЛГАШ БҮРҮТКЭЭРИ

13. Тываның чаңгыс мандаттыг №27 сонгулда округунун талазы-биле кандидаттарын дешпидери, немелде сонгулданы эрттирер дугайында шийтирини албан езуу-биле парлаан соонда дешпидер. Ук сонгулда округтун девискээринде идепкейлиг сонгулар эргени эдилээн Россия Федерациязынын хамаатылары, сонгулда каттыжышкынаары (оларнын доктаамал ажылдар удурткуч органнын) сонгулда блоктары күсүдери.

14. Сонгулда блоктарынын, сонгулда каттыжышкынаарынын кирген документтерин кандидаттарын даңызын бүүредип бадылаан хоолгаларын азы ыңдыг документтерин бээрден ойталаарын чылдаглан документтерин кирген соонда, үш хонук эрткенде көөр, бир эвес сонгулда блогу бүртүкээр-биле документни кады кирген болза, 5 хонуктан орай эвесе сайгаар. Россия Федерациязынын Төп сонгулда комиссиясы харыылаар.

15. Сонгукчуларнын депшиткени кандидатты детжири-биле хол үжүктүн чылыры, округтун сонгулда комиссиязынын (ТР-ний Төп сонгулда комиссиязынын) дыңнадышынын соонда, Федералдыг хоойлузун 37 чүүлүнде айтканын езуугаар чорудар. Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар сонгуур эргелиг Россия Федерациязынын хамаатылары киржири.

16. Сонгулда каттыжышкынаарында, сонгулда блоктарында депшиткен кандидаттарын детжири-биле сонгукчуларнын хол үжүктүн чылыры, округтун сонгулда комиссиязына (ТР-ний Төп сонгулда комиссиязына) кандидаттарын даңызынын хоолгазын Россия Федерациязынын Төп сонгулда комиссиясы бүүредип кирип келген хүнүнден эгелээш, Федералдыг хоойлузун 40 чүүлүнүн 10 пунктузунда айтканын езуугаар чорудар.

17. Чаңгыс мандаттыг сонгулда округунун талазы-биле депутаттын кандидатын бүртүкээр-биле округтун сонгулда комиссиязынга документтерни юкпери, 2001 чылдын июль 21-ден эрте эвесе, август 19-тан орай эвесе кылыр. Кандидаттар, сонгулда каттыжышкынаарынын, сонгулда блоктарынын төлээлери харыылаар.

18. Кандидатты бүртүкээр азы бүртүкээрден ойталаары, ол дугайында шийтирини хол үжүк чытган саазынаарын хүлээп алган соонда, он хонук эрткенде кылыр. Ону округтун сонгулда комиссиясы боттандырар.

19. Чаңгыс мандаттыг сонгулда округунун талазы-биле бүртүкткен кандидаттарын дугайында массалыг информациянын чепсектеринге медээлерни бээр, бүртүкээр соонда, 48 шактын дүргүзүндө дамчыдып бээр, округтун сонгулда комиссиясы.

20. Шота акты бүртүкээринге эргени сайгаары, бүртүкээринге кирген документтерини хуусаазы эрткинин соонда, беш хонук дүргүзүндө көөр, кандидаттар, бүртүкткен кандидаттар.

21. Сонгулда комиссияларынын турар бажынаарынын ханааларында бүртүкткен кандидаттарын дугайында плакаттарын азары, 2001 чылдын сентябрь 28-тен орай эвесе кылыр, ТР-ний Төп сонгулда комиссиясы, девискээр сонгулда

комиссиялары харыылаар.

БҮРҮТКЕТКЕН КАНДИДАТТАРНЫН СТАТУЗУ (ЭРГЕ-БАЙДАЛЫ)

22. Албан-хүлээлгезин күседириден хостаар дугайында бүүредип ат салган дужаалдын (айтышкынын) хоолгазын округтун сонгулда комиссиязынга кирери, бүртүкээр соонда үш хүнден орай эвесе бүртүкткен кандидаттар кирер.

23. Бүртүкткен кандидаттарын бүүреттирген кижилерин томуйлаары (20 кижиден хөй эвес), кандидат бүртүкткен соонда, чаңгыс мандаттыг сонгулда округунга бүртүкткен кандидаттар кылыр.

24. Бүртүкткен кандидаттарын бүүреттирген кижилерин бүртүкээр, бижимел билдиришкени кирген соонда, үш хонук эрткенде кылыр, ону округтун сонгулда комиссиясы харыылаар.

25. Чаңгыс мандаттыг сонгулда округунга бүртүкткен кандидаттын бодунун кандидатуразын уштуп алыр талазы-биле эргезин сайгаары, 2001 чылдын октябрь 10-дан орай эвесе кылыр, бүртүкткен кандидаттар.

26. Чаңгыс мандаттыг сонгулда округунун талазы-биле бүртүкткен кандидаттын сонгулда каттыжышкынаарынын сонгулда блоктарынын дедир кыйгытыр эргезин сайгаары, 2001 чылдын октябрь 8-тен орайтаваанда чорудар, сонгулда каттыжышкынаары, сонгулда блоктары харыылаар.

СОНГУЛДА МУРНУНУН СУРТААЛ АЖЫЛЫ

27. Сонгулда мурнунун суртаал ажылын эрттирери кандидат бүртүкткен хүнүнден эгелээш, тус черниң шагы-биле бадылаашкын болурунга чедир бир хонук артканда, ону соксадыр, Россия Федерациязынын хамаатылары, бүртүкткен кандидаттар, сонгулда каттыжышкынаары, блоктары чорудар.

28. Телерадиодамчыдылга-галарга болгаш солуннарга Федералдыг хоойлу езуугаар бүртүкткен кандидаттарга сонгулда мурнунун агитациязын ден эргелиг чорудар арганы бээр-биле Федералдыг хоойлу езуугаар телерадио дамчыдылгалары организастаарынын болгаш солуннарга парлаарынын даңызын үндүрери, немелде сонгулдарын эрттирер дугайында шийтир албан езуу-биле парлаттыганын соонда, он хонуктан орай эвесе боттандыраарын ыктугун сонгулда комиссиясы харыылаар.

29. Эфир үезинин болгаш парлагла шөлүңүр хемчээлинин болгаш өртэзин дугайында дыңнадыгы парлаары, немелде сонгулдарын эрттирер дугайында шийтир парлаттыганын соонда, чээрби хонуктан орайтаваанда ону телерадио-компаниясы, солуннар редакциялары кылып чорудар.

30. Эфир үезинин болгаш парлагла шөлүңүр хемчээлинин, оон өртэзин дугайында сан-чурагайларын бээр, 2001 чылдын октябрь 9 болгаш октябрынын 15-тен 19-ка чедир. Телерадиокомпания, солуннар редакциясы кылыр.

31. Телерадиодамчыдылгага халас эфир үезин бээр, солуннарга халас шөлдү бээр, 2001 чылдын сентябрь 14-тен октябрь 12-ге чедир, ажыл хүнеринде чорудар. Телерадио-дамчыдылга организастаары.

32. Курлавырлаан эфир үезинин хемчээлинин болгаш телевириин дугайында дыңнадыгы парлаары немелде сонгулдарын эрттирер дугайында шийтир үнген соонда, чээрби хонук эрткенде, телерадиодамчыдылга компаниясы кылыр.

33. Эфир үезин ажыглаарындан ойталаан дугайында телерадиодамчыдылга организастаарыга эфирге үнеринге чедир ийи хонук артканда дыңнадыгы, бүртүкткен кандидаттар.

34. Эфир үезинин өртээн долузу-биле төлөзини акшазын шилчиткен документни сес бергенинге чедир ийи хонук четтээнде кирери, бүртүкткен кандидаттар.

35. Халас эфир үезин болгаш халас парлагла шөлүңүр үлежир сорулга-биле жеребевеканы эрттирери, кандидаттарын бүртүкээр доостурга бир неделя дүргүзүндө округтун сонгулда комиссиясы, телерадиокомпания, редакциялар чорудар.

36. Халас парлагла шөлүңүр бээр, сентябрь 4-тен октябрь 12-ге чедир организастар, редакциялар.

37. Халас парлагла шөлүңүр хемчээлинин дугайында дыңнадыгы парлаары немелде сонгулдарын дугайында шийтир парлаттыганын соонда, 20 хонуктан орай эвесе чорудар.

38. Курлавырлаан парлагла шөлүңүр телевириин хемчээлинин дугайында дыңнадыгы немелде сонгулдарын эрттирер дугайында шийтирини парлаары, 20 хонук эрткенде үндүрер, редакциялар харыылаар.

39. Парлагла шөлүңүр ажыглаарындан ойталаан дугайында хамаарышкан солуннар редакцияларынга материалды парлап үндүренинге чедир 5 хонук артканда, бүртүкткен кандидаттар дыңнадыр.

40. Парлагла шөлүңүр өртээн долузу-биле төлөзинин акшазын шилчиткен документни парлагла үндүрери, анаа чедир ийи хонук четтээнде, бүртүкткен кандидаттар шийтирер.

41. Сонгукчулар-биле бүртүкткен кандидаттарын, оларнын бүүреттирген кижилерини ужуражылгаларын эрттиренин бажын-балгаты аңгылап бээр дугайында билдиришкенин көөрү, билдиришкенин кирген хүнүнден үш хонук дүргүзүндө сайгаар, күрүне органнын, тус чер бот-башкарылга органнынын чер-чер чагыргалары, бүдүрүлгелер, организастаар, албан черлеринин удурткучлары харыылаар.

42. Массалыг информация чепсектеринге сонгулдарын талазы-биле баш бурунгаар даап болаашкынар, нийтинин саналдарын айткан айтыргылар түнелдерин болгаш сонгулдар-биле холбошкан өске-даа истелге дугайында парлаарын хорууру, 2001 чылдын октябрь 11-ден 14-ке чедир. Телерадиокомпания, редакциялар харыылаар.

43. Коммерция болгаш өске-даа ажыл-чорудулганын рекламасын чорудары, чогуур сонгулда фондунун тургускан соонда, 2001 чылдын октябрь 13-ке чедир кылыр. Бүртүкткен кандидаттар, сонгулда каттыжышкынаары, блоктары, бүүреттирген кижилер, оон-даа өске.

44. Чаңгыс мандаттыг сонгулда округунун талазы-биле бүртүкткен бүтү кандидаттарын сонгукчулар-биле, шериг кезээнден дашкаар турар шериг албанынгар-биле ужуражылгаларга чалаары, ужуражылга бүрүзүнге чедир үш хүн артканда, шериг кезээни командир округтун сонгулда комиссиясы-биле кады организаастар.

45. Сонгулда участкагга бүрүзүнүн девискээринге сонгулда мурнунун парлагла агитациязынын материалдарын чарлап азар черни тускайлаары, 2001 чылдын сентябрь 13-тен орай эвесе кылыр, округтун сонгулда комиссиязынын саналы-биле тус чер чагырганын органнын организастаар.

46. Сонгулда мурнунун суртаал ажылын дугайында чүүлдерин бижээн видео болгаш аудио бижидилгелерни камгалап арттырары, телерадиодамчыдылгалары эфирге үнген хүнүнден эгелээш, 12 ай дүргүзүндө балап болбас, ону

телерадиодамчыдылгазынга хамаарышкан организастаар харыылаар.

СОНГУЛДАРЫН АКШАЛАНДЫРАРЫ

47. Сонгулдар эрттиренинге акша-хөргенин шийтирери: Округтун сонгулда комиссиязынга (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиязынга), 2001 чылдын июль 15-тен орайтаппас, Россия Федерациязынын, Төп сонгулда комиссиясы харыылаар. Девискээр сонгулда комиссияларынга 2001 чылдын сентябрь 3-тен орайтаппас, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

48. Чаңгыс мандаттыг сонгулда округтун депшиттирген кандидатка сонгулда фондунун тургузарына тускай сонгулда

агар санын ажыдары, бүртүкээр-биле документтерини кирер хүнге чедир 5 хонуктан орайтаппас, чаңгыс мандаттыг сонгулда округтун депшиттирген кандидат боду.

49. Россия Федерациязынын Ажаалга банкызынын салбырларына сонгулда долаазын кирер кылдыр тускай агар санын ажыдып бээр дугайында чаңгыс мандаттыг сонгулда округтун депшиткен кандидаттарын дээр, немелде сонгулдарын эрттирер дугайында шийтирини парлаан соонда, 10 хонуктан орайтаппас, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

50. Сонгулда долаазын кирери-биле округ сонгулда комиссиязынын Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиязынын тускай агар санын ажыдары, округ сонгулда комиссиязынын (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиязынын) дилээ-биле 5 хонуктан орайтаппай, Россия Федерациязынын Ажаалга банкызынын салбырлары.

51. Сонгулда долаазын долу хемчээл-биле кирери, 2001 чылдын июль 21-тен эрте эвес база августун 19-тан орай эвес, чаңгыс мандаттыг сонгулда округтун депшиттирген кандидаттар.

52. Бүртүкттирген кандидаттарын, кандидаттарын тускай сонгулда агар санаарында акша-хөргенин киргенин болгаш чарыгдалынын дугайында ме-

дээлерни округ сонгулда комиссиязынын кирери, неделяда чаңгыстан эвээш эвеси, а 2001 чылдын октябрь 5-тен 14-ке чедир үш хонукта бир катап, Россия Федерациязынын Ажаалга банкызынын салбырлары.

53. Сонгулда фондунуларынче акша-хөргенин киргенин база оон чарыгдалынын дугайында медээлерни массалыг информация чепсектерини кирери 2001 чылдын октябрь 14-ке чедир ийи неделяда бир катап, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

54. Сонгулда долаазын киреринге ажыглаттылган акша-хөргенин дедир эгидери, 2001 чылдын август 30-ден орай эвес, кандидаттарга бүртүкттирген кандидаттар.

55. Сонгулда долаазын кирген акша-хөргенин артын дедир эгидери, тускай агар санче сонгулда долаазынын киргенин соонда, он хонуктун дүргүзүндө, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

56. Кандидаттарын бүртүкээринге документтерини хүлээп алгырын хуусаазы эрткининден база сонгулда долаазынга эвээш хемчээлди акша-хөргенин киргенин, ол акша-хөргенин эгидери, тускай агар санче кир санаанындан чээрби хонуктун дүргүзүндө, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

57. Чогуур сонгулда фондунунче сонгулда долаазын эгидери кандидатка бүртүкткен кандидаттын билдиришкенин (дыңнадышкынын) езуугаар азы бүртүкээринден ойталаан хүнден эгелеп, он хонуктун дүргүзүндө, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

58. Бир эвес кандидатты, кандидаттарын федералдыг даңызынга сонгукчуларын кирген хол үжүгүнө үндөйлөп боттандырган таварылгада, чогуур сонгулда фондунунче сонгулда долаазын эгидери, кандидатты бүртүкээр хүнден 10 хонук орайтаппай, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

59. Федералдыг хоойлузун 64 чүүлүнүн 9 пунктузунда айтытылган таварылгада, кандидат бүртүктеткенде, сонгулда фондунунче сонгулда долаазын эгидери, сонгулданын түнелдерин албан езуу-биле чарлаанын соонда, 5 хонуктан орай эвес, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

60. Сонгулда долаазын федералдыг бюджет оругалычы шийтирери, 2001 чылдын декабрь 14-тен орайтаппас, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

61. Хамаатыларын болгаш юридикти эргелиг албан черлеринин сонгулда фондунунга кирген акша-хөргенин сонгулда долаазы кылдыр айтылышаан, оларны дедир эгидери, округ сонгулда комиссиязындан (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиязындан) сонгулда долаазынга дээр киргенин соонда, 10 ажыл хүнерини иштинде, кандидатка бүртүкткен кандидаттар.

62. Ады салдынаан өргүлдерин федералдыг бюджет оругалычы кир санаары, тускай сонгулда агар саначы киргенин соонда, 10 хонукта орай эвес, кандидатка бүртүктеткен кандидаттар.

63. Бүртүкттирген кандидаттарын сан-хөө отчеттарыне хоолгазын массалыг информация чепсектеринге дамчыдары, хүлээп алганынын соонда, 5 хонук иштинде, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

64. Сонгулда фондунун чедир ажыглаттылган акша-хөргенин округ сонгулда комиссиязынын (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиязынын) эгидери, 2001 чылдын ноябрь 14-тен орай эвес, бүртүкттирген кандидат Федералдыг хоойлузун 67 чүүлүнүн 2-ги пунктузунда айтытылган таварылгада.

65. Федералдыг хоойлузун 67 чүүлүнүн 2 пунктузунга хамаарышкан бүртүкттирген кандидаттарын, оларнын сонгулда фондунуларын болгаш транспорт чарыгдаларынын орун тургузарынга аңгылап берген бюджет акша-хөргенин дедир эгидерин түнүн дугайында кандидаттарын дыңнадыгы, сонгулдарын нийти түнелдерин албан езуу-биле чарлаанын соонда, 3 хонуктун дүргүзүндө, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

66. Бүртүкттирген кандидаттарын сонгулда фондунуларын тускай сонгулда агар санаарында артып калган акша-хөргенин федералдыг бюджет оругалычы шийтирери, 2001 чылдын декабрь 14-тен эрте эвес, Россия Федерациязынын Ажаалга банкызынын салбырлары.

67. Федералдыг бюджеттин акша-хөргенин округ сонгулда комиссиязынын (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиязынын) агар санынча эгидери, 2001 чылдын декабрь 14-тен эрте эвес, бүртүкттирген кандидаттар.

68. Сан-хөө отчеттарын округ сонгулда комиссиязынче

(Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиязынче) юкпери: сан-хөөнү бирги отчеду, бүртүкттирген эргежок чутуга документтер-биле катат, кандидаттар.

Сан-хөөнү ийги отчеду, 2001 чылдын сентябрь 24-тен эрте эвес база октябрь 3-тен орай эвес, бүртүкткен кандидаттар.

Сан-хөөнү түнел отчеду, сонгулданын түнелдерин албан езуу-биле парлаан соонда, 30 хонуктан орай эвес, кандидатка бүртүкттирген кандидаттар.

69. Немелде сонгулдарын белеткээринге болгаш эрттиренин аңгылап берген федералдыг бюджеттин акша-хөргенин киргенин болгаш чарыгдалынын дугайында сан-хөө отчеттарын девискээр сонгулда комиссияларынга кирери, 2001 чылдын октябрь 25-тен орай эвес, участок сонгулда комиссиясы.

70. Девискээр сонгулда комиссияларынын немелде сонгулдарын белеткээринге болгаш эрттиренин аңгылап берген федералдыг бюджеттин акша-хөргенин киргенин болгаш чарыгдалынын сан-хөө отчеттун округ сонгулда комиссиязынга (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиязынга) юкпери, 2001 чылдын ноябрь 9-тан орайтаппас, девискээр сонгулда комиссиясы.

71. Сонгулдарын эрттиренин болгаш белеткээринге аңгылап берген федералдыг бюджеттин акша-хөргенин киргенин болгаш чарыгдалынын дугайында сан-хөө отчеттун база ол ышкаш кандидатка бүртүкткен кандидаттарын сонгулда фондунуларын акша-хөргенин киргенин болгаш чарыгдалынын дугайында чаңгыс мандаттыг сонгулда округтун талазы-биле медээлерин Россия Федерациязынын Төп сонгулда комиссиязынче кирери, сонгулданын нийти түнелдерин албан езуу-биле парлаан соонда 60 хонуктан орай эвес, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

БАДЫЛААШКЫН БОЛГАШ СОНГУЛДАРЫН ТҮНЕЛДЕРИН ҮНДҮРЕРИ

72. Чаңгыс мандаттыг сонгулда округтун бадылаашкынын сонгулда төлөтенин хевирин болгаш сөзүлгенин бадылаары, 2001 чылдын сентябрь 14-тен орайтаппас, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

73. Чаңгыс мандаттыг сонгулда округтун талазы-биле бадылаашкынын сонгулда төлөтенин белеткээри, 2001 чылдын сентябрь 21-ден орайтаппас, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

74. Сонгулда төлөтенин дамчыдары: Девискээр сонгулда комиссияларынга, 2001 чылдын сентябрь 23-тен орайтаппас, округ сонгулда комиссиясы (Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиясы).

Участок сонгулда комиссияларынга, 2001 чылдын октябрь 9-тан орайтаппас, девискээр сонгулда комиссиялары, участок сонгулда комиссиясы

Мергежилниин
тергииниШААНДАН-НА
ХӨГЖҮМЧҮ

"Сагышты ыры-биле ажы-дар, чаянны ажил-биле ажы-дар" деп бо тыва үлгер дом-каа даянып алгаш, Тыванын сураглыг композитору, шү-лүкчү, ыраажы, спортчу Ба-тый Кенештин дугайында бижип олур мен. Ол — Өвүр чериң салым-чаянны оол-дарың бирээ. 1944 чылда ТАР-ның Өвүр кожуунунун Хандагайты суурга кожуунун үндөзилекчизи, бирги судья Кенеш Монгуш Хорлуевичини өг-бүлөсүнө төрттүткөн. Кырган-ачаы Хорлу Монгуш хомус кылыр уран-дарган, аңаа ойнаар-даа чоран. Бирги класстан эгелээш-ле бичии оол музыканы хөлчөк со-нуургаар, ону дыннаарыңа ынак турган. Огунун хөгжүм-чө сундулун эскерип көргөш, ачазы 2-ги классчы Батыга "Тула" деп гармошка сатып берген. Оон эгелел-ле ол үнелиг эдиге орус, тыва ырларны ойнап, харын-даа бөдүрү аялгаларны чогадып эгелээш. Хөгжүмчө баштайгы базым ынчар кылдырган.

Батый Кенеш Кызылдың уран чүүл учуришенин баштай А. Б. Чыргал-оолдун, оон соонда профессор С. Крымскийни класзынга өөрөнгөн. Тюлюш Кызыл-оолдун "Чүге черле хары читти" деп шүлү — композиторунун бир дугаар аялга чогааткан ырызы. Ону 8-9 хар аразында чогаатканы дээр-ле, бичии оолдун хөгжүмчө салым-чаянны болганын бадыткалы дыр. Бо ыры 1959 чылда Хандагайты школазын башкызы К. К. Ак-кыс өң-не баштай концертке ырлап күөстөкөн.

"Уктуг оол угун салбас, уктуг идик чылын салбас" дээр болгай. Бо салым-чаян-ныг кижинин дугайында чүгле дыннаан эвес, а дыка эки билер-даа мен. Өвүр шко-ларынга ажилдап чоран үлөмдөр танчы, концерт-терге баян, гармошкага оон ойнап турганын бо-ла сактыр-дыр мен. Адазы Тываның баш-тайгы юристеринин бирээзи, шын дээнде тынын садар, ор-лан, мөге, ыры-шүлүк чога-дыр тывызык, тыва аас чога-лынны алдын аптаразы кижиге болгай. Ажы-биле чугаа-лаагга, төрүмелинде талан-тыг кижиге-дир ийи. Оон 10-30 хар аразында чогааткан ыр-ларын оглу Б. М. Кенеш улуг назлыг кижилерден бижип ап чорууру — чонга төөгүнү шынны чедирексээнин херечи ол.

1990 чылда Тываның бот-тывынгар композиторла-рынның эвиленип үндөйлөп тургусканы база-ла оон адазы ышкаш организакчы, үндөил-лекчи чоруу-дур. Шынал-ла, ол омак-сергек, кей-ады кыптыг чоруу кижиге. Улуг-бичии концерттерге, радио, телевидениеге бо-ла дынна-лып, көстүп кээр. Баянга ойна-ышкан, ырлаашкан баар-дыр, тааланчы-ла! Орустап-тывалап ырлаар, оонап-сола-гайлап ойнаар-даа.

Хөгжүмчүнүн бижээш аал-галары аңгы-аңгы ырлар чыныдылганын парлаттын-ган. Шүлү 300 кире алганын чогааткан, оларын иштинден 96 ыры удавас чырыкче үнер "Черимге ынаам" деп ыры-лар чыныдылганын көстүп келер. Аялгандан аңгыда, шүлүктөр база бижир кижиге, олары "Улуг-Хем" сеткүүлге үнгүлээ.

Батый Кенеш — үш оол дун адазы, беш бичи чаштар-ның кырган-ачазы. Өөнүн ишти Онуштай Михайловна Баир — Тыванын оон үндүр черинин кол редактору.

Композиторунун "Черимге ынаам" деп чыныдылганын төрөөн чурт, ынакшыл лири-казындан аңгыда, школа темазынга бижээш ырлары кирген. Ол ам А. Лаптаннн бижээш чамдык ырларын чедир кылыр болгаш оон ырларынга попури бижир сорулгалыг.

Тыванын болгаш Россия-нын культуразынын алдарлыг ажилдакчызы, ТР-нин Композиторлар эвиленин кежи-гүнү Б. М. Кенеш — эрнин эрзи деп атка төлөп-теринин бирээзи.

Чолдак-оол ОЮН.
Кызыл хоорай.

Кижик сеткили уян дээр болгай. Шынал-ла, чаңгыс эки сөстөн сеткил-сагыкчыс өөрүп, хары кылдыр база-ла бир эки чүүлү кылган болзумза деп боданыр бис. "Чет-тирдим" деп ээлдек, чараш сөстү чугааларыңа-даа, хөрөк-чүрекке четпес ышкаш болур. Ылангы амыдыралдың бо берге үезинде дуза калды, чылыг сөстөр соглеп келерлер чок эвес, кожуун бүрүзүндө бар болуп турары өөрүнчүг. Ындыг буяныларга кожуунарың күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелдеринин ажилдакчыларын хамаарыштырып болур. Оларын холундан уруглар пособиеси, пенсия, янзы-бүрү дузаламчылар алганар эвээш эвес.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак бо буяныг иштиң ажилдакчыларының хүнүн июньда эрттер дугайында доктаалга ал салган. Ук байырлаг июнь 15-те болур. Бо дээрге ук организацига улуг үнелел, бедик көдүрүлүшүн.

Байрлал бүдүзүндө Эрзин кожуунун социал хөг-жүлдө эргелелдин даргазы Валентина Кыргысина ДҮГЕР редакцияга кээп, бодунун ажылы-биле бисти таныштырган. Ам оон материалын номчулчуларга таныштырдымыс.

Эрзин кожуунун күш-ажыл болгаш социал хөг-жүлдө эргелелин ажил-чорудулгазының кол угла-нышкыныры: чонун амы-дыралының денелин база орулгалыг көзүн бедилер, өг-бүлө, ие-чаштарын болгаш улуг назлыгларын, күш-ажылдың хоочуннарын, инвалидтерин, ниити чурт-тагы чонун социал камга-лалын база күш-ажыл дуга-йында күрүненин чорудуп турары кол социал-поли-ти-казын боттандырып болуп турар.

Эргелелдин хөй талалыг ажылы оон хөрөк эмгеле-линден эгелээр. Хоойлужу-дугулан күсүлдө оон учет байдалындан, системажыт-тыгандындан кончүт хамаар-жыр. Хоойлужу-дугулан шын учеду база камгалалы, ка-далалы (шыгжары), үезинде эскерилишкенин, немел-дери кирип турары саадаашкын база частыгыр чок норма-чискектиг актылар-биле ажилдарыңа чедирер.

Хүн бүрүдө практиктиг ажилдарга ажылаарыңа дузалыг. Кайда ол талазы-биле ажил эки турар болдур, ында чонун хомудалары, чага-лары эвээш, специалистерин ажилыңа ээ-харысалгалыг улуг, ажилчын коллективтин ишти кирип чоруму эки дээрин көргүзүп турар. Ынчангаш эргелел — чон-биле ажилдаар хандырылга органнын бирээзи. Хөрөк эмгеленин кичээлге эдээр-ле, эргелелдин хөй адырыг ажилдарыңа чугу-ла негелдезинин бирээзи болур. Хөрөк эмгеленин ажилы эки болур болза-ла, учет-отчеттү, сан-хөүн не-гелде дүштүр тургузарга чол болгаш албан организация, чон-биле ажилдарыңа эптиг болур.

Эргелелде 7 кижик ажил-

дап турар. Кожуунун социал паспор-туң сан-чугаагы медээзи-биле алырга, кожуунда ниити чурттагы чонун саны 8786, өг-бүлелер — 2224, уруглар-ыг өг-бүлелер — 1762, 60 өг-бүлелерде 3803 уруг-дарыг бар. Кожуунда пенсионерлер 982, инвалидтер — 655, социал пенсия ал турар 2 кижик бар. Малдыг өргөлөр 1336 азы ниити өргөлериң 60%, мал чок өргөлөр 40%. Күш-ажылдың хоочуннары атты алган 285 кижик бар. Оларын 72-зи ажилдап турар. Студен-тилер 285, оон иштинден Тывада 240, республикадан дашкаар 38 кижик өөренип турар. Школачыларын саны 2101, ясли-садтарла уруглар 372. Кожуунда ажилдап турар улустарын саны 3989, оон иштинде хөрөжөн улус 1953 (48%), эр улус 2036 (52%). Өг-бүлелерин иштинде яды, түрениг, берге байдалда чурттап турар 778 өг-бүлө бар азы 35 хуу.

Ниити чуртта, респуб-ликада, кожуунда социал-экономиктиг байдал нарын-дап, кижилерин амыдырал-чуртталгазы хүнден хүнче нарындап турар. Акша-шалын чүгүртөп үнүп эгелээш-даа болза, чугула хөрөгелдерин барааннарын, хөмүр-лаш, чырыктын өртөө өзүп тура-рындан кожуунда ады, тү-ренги өг-бүлелерин саны чылдан чылче көүдөп өдөр. 1999 чылда яды, түрениг байдалдыг өг-бүлелерин саны 635 өргө турган болза, 2000 чылда ол сан 778 кылдыр өскөн.

Чылдын-на сумуларын социал паспорттарын чыл эгезинде социал хөгжүлдө эргелели хуулал ап, аңаа үндөйлөп кожуун паспортун тургузуп, демографтыг ана-лизтерин чорудуп турар ыңдыг-даа болза, сумулар

гаш томуладырыңа парла-мент чөпшээрелдежилгезин берген. Бир бөлүк сан-хөө айты-рыларын сессияга чугаалаш-кан: ол дээрге 2000 болгаш 2001 чылдын бюджетинин дугайында хоойлугарга еске-ригелер, 2000 чылдын, 2001 чылдын бирги кварталынын бюджетинин күсүлдөзинин талазы-биле отчеттар-дыр. 7015 мун орулга үндүрүнүн талазы-биле, оон иштинде 5015 рубль хөмөздөйлүг, хууда немелде орулгаларын ал-дыганы-биле бюджет хоой-лужулугуңа немелдер кирген. Оон-биле кады немел-де үндүрүт төлөвири 11 миллион рубль, бүдүрүлгелер өнү-хөрөгелдеринин талазы-биле үндүрүп 5,1 миллион рубль түнүг күсүлдүр ужу-ру.

Сайзырадырыңа төлөп түлүнү кирген. Назыны улуг-даа болза, чуртун эконо-миказы, чонун чаагай амы-дырал-чуртталгазы, культу-разы дээш сагыш човач чоруур. Хөйүг көргөн, шаг-уенин калдыг-даа өг-чаадын чурт-тап эрткен. Самагалдай тур-гун хүндүлүг чурттакчызы болуп турар.

Назы-харым дөгзөн, канчал билер, оон даарта чү-даа болур. Мээн сагыш-сеткилинин илередишкенин чонга ыял-ла чедирер сен — деп, ол чагыды.

Тыванын "диргит төөгүзү" хоочунун сактышкынын дыннап, ол дугайын "Шы-нын" номчулчуларыңа бо уаада таныштырдым.

— Монгуш Черизден ша-ла-ла анык назлыг ус-шеверлер Шынарап, Күдер,

Социал ажилдакчының хүнүңге уткуштур

СОРУЛГА — БОТ АЗЫРАНЫР
ЧОРУКЧЕ ШИЛЧИИРИ

бүгү көргүзүлгелерни амга чедир дужаап шыдавын тур-рар. Сумулар отчеттарын озалдадыр, хамык сан-түннер статистика, ХБАБ-тың болгаш еске-даа организациаларың көргүзүлгелери-биле дүшпейн турары бистери база дүвү-редип турар. Ынчангаш бо талазы-биле суму чагырга-ларын даргаларыңа, ора-лакчыларыңа тускай өөре-дилгени эрттирген, коллегия хуралыңа база чугаалашкан.

Эргелелдин талазындан кожуунун чонун бо нарын-берге үеде бот азыраныр орукче кирир, азырадыкчы хөөндөн уштур сорулга-биле янзы-бүрү хуралдарга, "теге-рик столдарга" чугаалашкан. Бо ажил оожум тем-пиги болза-даа кылдынып, чон оон чугулазын биле берген. Кожуунун агаар-бойдузу кургаг, сугат ай-тыры нарын болза-даа, ке-жээ, ажилга кызыкма чон ол ажилче кирип турар. 1999 чылда өг-бүлө, ие-чаштар фондундан 20 мун рубльни чээлиге ап, орулгазы эвээш, чедимес өг-бүлелерге кар-тошка үрезиниң респуб-ликаң еске кожуунна-рындан экеп салып, үрезинге берген бис. 2000 чылда 15 мун рубльге дузаны көргүскөн. Ол көрдүнгөн акшалар кожуун-нук чонунга чедишпейн турарындан чүгле чедимес амыдыралдыг өг-бүлелерге берип турар. Сумуларда чам-дык хамаатылар ногаа, кар-тошка тарыр ажилдары эки чорудуп, өг-бүлөсүнн бүгү кежигүннерин хаара түдүп турар. Ындыгларга Бай-Дак сумуундан Севилбаа Өшкү-Саар, Мария Азыраа, Мөренден Михаил Баанай, Юда Чыргал, Юрий Учурап, Сагаачы Саяна, Светлана Доктаалай, Нарындан Кунгаа Барысмаа, Валентина Доржу, Любовь Батгар, Лариса Шой-дун, Булун-Бажиңдан Розалия Кунуужап, Эрзинден Мария Төмүр, Зуна Лаажал, Ольга Доржу, Зинаида Буду, Мария Каликина, Норбу Анчымаа дээш оон-даа ескелерин чор-гаарал-биле алап болур. Качык сумуунун хүнүн эр-тирип, өргөлөр аразыңа конкурстарын хөрөжөөнөр эвиле-биле кады эрттир-гени база соол болган.

Ногаа, картошка талазы-биле ажилдардан аңгыда, эргелел чаагайжылдыга, өг-бүлелерин ниити байда-лынын талазы-биле май айда Эрзин суурун өргөлериңе кирип, 154 өргөлөргө янзы-бүрү айтырылганын чугаа-лашкан. Эрткен күзүн кат чып, сигени, одаар ыяшты белеткеп, чонга салып, өг-бүленин орулгалыг кезээн

бедидеринге чонну эвилел-деп, сүмелеп турганын түннелинде, кожуунда бо ажил база чүгээр экижи-п келген. Оон түннелинде суму бүрүзүнүн күзүн алган дүжү-дүнүн ортумак хөмчээлин санап үндүргөн.

Эргелел 2000 чылда янзы-бүрү айтырылгалыг келген 1489 кижини хуулал алган. Оон иштинде 565 кижик суд органнын дамчыштыр эрт-кен үелерин пособиелерин теледир-биле документи-лерин кылдырган. Отчеттүг чылдың иштинде 486 чагаа, билдирешкенин эргелелге кирген. Оон иштинде чаа пособиелерин тыпсырын дилээ 177 билдирешкенин негелде өзүгээр 10 конукта харызын алгаш, пособе-лерин үезинде тыгынкан. Уруглар божаянда төлээр харыг угда алыр акша дээш 69 кижиден билдирешкенин кир-ген, оон 62 кижиге төлөп берген. Удур-дедир сана-жылга-биле кожуун бюджет-дин таварыштыр пособиени төлөдүн 7 мелер дилеп, бил-дирешкени бижээш, өй-шаанда оларны санаштырган.

Р-ф-тин "Хоочуннар дуга-йында" хоойлунун 22 дугаар чүүлүнүн күсүлдөзинин тала-зы-биле ажилдар Эрзинин кожолюнда эки чоруп турар. Ажилдап чоран хоочуна-рыңа олар акша дузалам-чызын берип, 8 хоочуна-рыңа отчеттүг чыл дүргү-зунда дузалап, 11 хоочуна-рыңа Кырганнар хүнүндө аш-чөм дузаны көргүскөн, ниитизи-биле 2245 рубльге дузаны көргүскөн.

Уругларын чагыт дашта-нылга айтырылгаларың кил-дис кичээлгени салып турар болгаш чагыт үелерде олар-нын байдалы хайгаарал кө-рүп турар. Кожуунда уруглар чагыт даштанылгазын үе-зинде янзы-бүрү лагерлерге даштылган турар.

Эргелелдин штадынга турган 3 социал ажилдакчы-ларны кожуунун дилээ эзугаар болгаш кожуун чагыргазының тускай доктаа-лынга үндөйлөп, респуб-ликаң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы кожуунун социал деткиме фондунун ажилдып алырын чөпшээрээн. Үш сумуңун социал ажилдакчылары бот-тарын ажилы кылбышаан, фондунун ажилын кылып турар. Ол дээш фондунда-даа, шалыңа-даа акша немей албастар. Чыл дүргүзүндө олар 62 үнүшкүнерин кыл-бар. Азыралдык чок, кырган, аарыг улустарга барып, бүгү дузаны көргүзүп турарлар.

Өг-бүлө төвү тускай бады-латтыг кан квартал. чыл план-

нарын эзугаар ажилдап турар. Олар материалдыг дузаламчыны өг-бүлелерге, уругларга көргүзүп келген. Отчеттүг үенин дүргүзүндө төп 1053 кижилерни янзы-бүрү айтырылгалары-биле хуулал алган. Төп чылдың-на картошка тарып ап, варенени белеткеп турар. Төптүң ажилдакчы-лары Качык сумуунун үнүш-күнү организастап, "Уруглар хүнүн" эрттиржип берген. Кырганнарын "Ачы-буян клубу" ажилдап турар. Кызыл крест организациалыг дуза-ламчыны ниитизи-биле 300 өг-бүлөгө адрестиг үлөп берген.

Кылып келген ажилдар-биле чөргөшүр эргелел-дин ажилында ам-даа чет-пестер бар. Ажилдакчы бүрү-зүнүн албан-дужаап инструк-цияларда көрдүнгөн хуулал-ажылары чедир күсүлгенин, чон-биле, ажилчын кол-лективтерге үнүшкүнөөр ам-даа чогуур денелинге четпейн турар. Кожуунда социал программаларын күсүлдөдүн акша чогууга-сылдап, колдунда аш-чөм-сетпейн келген. Чонну азы-радкыч хөөнөрдөн уштур сорулга-биле ады-түрениг чоруктан үнеринин суму, кожуун программаларын ажилдап кылып албаан. Ол ажилдары ам чаа-ла эгелеп турары хомуданыч.

Эргелелдин ажилы хөй талалыг, чымыштыг, норма-чижек, хоойлугарга үнде-зилеттинген болганындан ажилдакчыларын ажил ша-гы, хүн чуруму норма чок, даштаныр хүнер-даа дивес, хондур-хүнедир эргелелге ажилдаар үелер турар. Эвээш саныг ажилдакчыларын эргелелге социал полити-канын хөй адырыг ажил-дарын долзу-биле чорудары канчап-даа болдунмас. Эргелелдин ажилдакчылары бо берге үеде чон-биле тудуш, оларны бүгү талазы-биле көрүп, оларга дузалажып, социал камгалалды, социал хандырылганы Хоойлужу эзугаар бербишаан, үенин негел-дезин өзүгээр ады-түрениг чоруктан чоорту уштунар, бот азыраныр хөөнө чонну улуг-баштаар дээш ажилдап турар. Бо бүтүн эргелелдин ажил-дакчылары кожуунун база чонунун салым-чолу дээш харысалгалын меде-реп билбишаан, боттарының хуулалгезин күсүлдөп, кызыкмак ажилдап турарлар.

Валентина ДҮГЕР,
Эрзин кожуунун күш-ажыл болгаш социал хөг-жүлдө эргелелин дар-газы.

Делегей — эрткен
неделяда

ЧООККУ ЧӨӨН ЧҮК. Мында Израиль биле палестинерин аразында демисел харын улам-на чидигленген. Эрткен неделяны мурнунда Москвага Израильдин дашты-кы херектер сайды Перес, а эрткен неделяда Арафат Мос-квага чордулар. Олар ийи та-ланын аразында дайынны сок-садыр дугайында Россияны удуруткучулары-биле чугаа-лашса-даа, түнел чок болуп турары ол. Эрткен патицада Тель-Авивке (Израильдин найысылалыга) ийи араб кижик боттарының амы-тынны харамнамай, бомбалар астып алгаш, дискотека болуп турган бажыңа ол бомбала-рын чазылдырган. Оон түн-нелинде ам 20 кижик өлгөн, хөй кижик батылгакан, оларны чамдыктарың байдалы аажок берге. Ол дискотекага колдунда-ла мурнунда Совет Эвилелин составыга турган республикалардан ынаар чоруй барган хамаатылар ойнап, көтөп турган.

Бо чорук ийи таланын аразында байдалды улам нарындадып, ол кырыңче бензин азы үс чакыканы-биле демей болуп турар. Мурнунда Израильдин пре-мьер-министри А. Шарон палестинерге халдааш-кыны соксадыр дугайында шеринге дужаал үндүргөн, оон ук тала сагып турган, а бо чаштылгыни соонда, Израиль палестинерге 24 шак хуусаа доктааткан, ол үенин дүргү-зунда израильдерге улур хал-даашкынарын шуут сокса-дырын сагылдырган. Ынча-гаш чамдык девиескээрлери бүүзөлөпкөн, ынаар кандыг-даа аргыжылганы, ачы-буян чедиредигени аңгыын, шүл-түзүн хорууп каан. Сомалеттар-даа ушлап, улуг орумкар ха-мааччок, чадаг улус аргыжар орумкарны безин үзе кирип-кен. Арафаттын сомолет-ынай-бээр ухарын безин чөпшээрэвес. Израильдин девиескээринде ажилдап кээп турар арабтарын ол ам чурттан үндүрер, ол ышкаш мурнунда Израильге тускай чөпшээрел-биле кээп турган палестинерни ам база чөпшээрэвес апарган. Мындыг айыылдыг дилгелен келгени барымдалааш, ол кавында палестинер албан черлерин, уруглар садтарын, школа-ларны хаап каапкан. Айыл чок чорукту камгалат турган полиция база туруштарындып ырап чорупкан. Израиль-дерин халдаашкыны болуру чугаажок. Ынчангаш Арафат бодунун улугуңа израиль талаже чангыс-даа улаа от ажитпазын дужааган. Ын-чалза-даа аңаа чагыртас "Хамас", "Ислам джихады" дээр ышкаш шимчөөшкүннер халдаашкынарын уламчы-лаарын июнь 3-те Арафатка медеглээ. Мындыг кончук

берге байдал эрткен неделяда Чоокку Чөөн чүкте тургустунган. Түңнели та чүү болур. А израильдерин шаап хал-даары албан апарган. Ону болдурбазы-биле АКШ-тын, Россиянын даштыкы херек-тер сайыттары Палестина-нын, Израильдин удуруткучу-лары-биле телефоннашкан. Оон-даа огулут түнел үнөс боор.

БУХАРЕСТ. Май 28-те Румыниянын найысылалында НАТО биле Россиянын Док-таамал чөвүлелин ээлчег-лиг хурапы болуп эрткен. Аңаа Россиянын даштыкы херек-тер сайыды И. Иванов баштаан төлөзөп барып киришкен. Хөй-ле айтырылгалары — Балкан чартык ортулукта, Чоокку Чөөн чүкте байдал, АКШ-тын ракетага улур кам-галал талазы-биле национал программаны, НАТО-нун чөөн талаже камбалары дээш, өс-ке-даа айтырылгалары чугаа-лашкан. Чоокку Чөөн чүкте база Балканнарда дайын-нарын соксадыр талазы-биле талаларын туружу чангыс болган, а НАТО-га чаа күрү-нелерни хуулал алыр талазы-биле айтырылга хары кыл-дыр НАТО-нун Чингиге секретары Робертсон өл айтырыгы Россия чокка-ла шийтирлээр бис деп кыж-ган. А ол чүгү дээрге амгы үеде делегерин кол-кот айтырылгаларын НАТО биле АКШ шийтирлээр дээни ол-дур. А АКШ-тын национал программанын оон эвилелчи-леринден Германия биле Франция безин шоолуп дет-кивээш. Бухарест хоорайга АКШ-тын Курене секретары К. Пауэл биле бистин И.Ива-нов сайыт ийи президентинин Люблинка июнь 16-ла ужура-жылгазының дугайын база катал чугаалашкан.

ПЕКИН. Эрткен неделяда Кыдат Республиканын Дар-газы Россиянын мурнуку президентизи Б. Ельцинни уктап алган. Ельцин ында калайы база урур Дьяченко-биле пыштанып, эмнедип чөп-шээрэвес. Ам Дьяченко (мурнуку Порт Артурда) чазактын баазында пыштанып турар.

КАТМАНДУ. Непалдын

хааны база кадайы болгаш эң чоок төрөлдери шүлүтү 12 кижик дүштөкче чөм үезинде боолапты каан. Баштайгы медээлерден алырга, оларны хаанын бир оглу боопал каан дээр, а июнь 3-те медээ эзугаар алырга, бир кижик автомат-биле аңаа оварымча чок болганы-биле энделкен деп, Непалдын иштиги херектер сайыды медеглээ. Дык-ла чигинчиг таварылга болган.

Седен ХЕРТЕК.

ТР-нин Дээди Хуралында

Валерий Иргиттин демдег-лээни болза, Күрүне номунче шилилге чорудар комиссия-нын составында эрге-дужаал эдилээр дүжүметтер колдап турар. Комиссияны, депута-ты салгалын эзугаар алырга, эртемден удурут ужурулук. Экер-оол Манчыннын санап турары-биле алырга, сонгу-лалар кампаниаларының мур-нуу чарында номче шилин-дек кижилер бижири дуга-йында айтырыгы түр сокса-дыры чугула. Сураглыг бол-гаш ат-алдарлыг дугайын да чугаа-домакты ол-бо кан-дилат пропаганда, чар кылдыр бодунга ажылаас. "ХХ чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери" деп Күрүне номун Республика орденниге Чазак-тын дениеп турарыңа улур саналын депутат кириген. Чүгү дээрге, оон саналы-биле,

ном — күрүне шанналының бир оонагай чаа кевирин. Ону кылып турарының кол сорул-газы болза, эң төлөпиги чурт-таштарының аттарын кезээ мендеге турсаажы-дары. Ынчангаш, бирги ээл-чегде, кижизидикчи улуг ужуру-дузалыг-дыр.

ХХ чүс чылда Тываның ал-дарлыг кижилеринин дуга-йында ном талазы-биле бел-леткеп ажылы парламенттин социал-политика талазы-биле комитетке уламчылаар.

Республика ужуру-дузалыг еске-даа айтырылгалары парла-ментарийлер чугаалашкан. Дээди Хуралдын 41-ги сес-сиязы ажылын май 31-де дооскан.

Тыва Республиканын Дээ-ди Хуралының (парла-ментизинин) парлалга албаны.

КАДРЛАР, ҮНДҮРҮГЛЕР

турар Фармацевтика талазы-биле комитетке 1 миллион рубль үндүрер. Нефрология эмнегезинин хергелелинге ам-даа 9 миллион рубль үнер. Калык камгалалының айты-рыг бюджетке бир оонагай черин ээлээр.

Девискээр-энергетика комиссиянын тургузарыңа үнер акша-хөргөнгин хөм-чээл бир яамыга денжиге берген, деп депутаттар медеглээ. Ынчангаш бо талазы-биле айтырыгы парламентарийлер июнь сессия-зынга база катал чугаалашыр.

"ХХ чүс чылда Тыванын шылгараңгай кижилери" деп Күрүне номунун дугайында хоойлужу телевиделин чугаа-лажыкчыны хөй талалыг болган. Депутаттар, хөй-ниити организациялары, сонгук-

чулар ол талазы-биле үжен ажыг санал-оалын кириген. Күрүне номунун адынын, тургузуунун, эрге-байдалы-нын болгаш олче кирер ужурулук шилгелеринин дуга-йында айтырылганы тургустунган. Депутаттарын санап турары-биле алырга "Шылга-раңгай кижилер" деп тодала-дыга эзугаар республиканың чурттакчыларының хөй нуруу-зу аңаа кири бижиттинер.

"Шылгараңгай кижилер", "Шылгараңгай болгаш алдар-лыг кижилер", "Республика-нын хүндүлүг хамаатылары" дээр чижектиг кордакчы адаашкынар тургустунган. Сайгарып чугаалажыш-кынын соон

ХАМНАРГА БҮЗҮРЕЛИМ ЧИТТИ

• Бистиң корреспондентивистин хамнар ниитилелинче "аян-чоруу" •

Хам чүдүлгези Тывага эрте-бурунгу шагда бээр туруп келген. Чүтле маңа эвес, чырык чер кырында бүгү-ле сайзырангай чурттар шажынын бо эге чадазын эрткен бооп турар. Ам безин ук шажынын элементтери христиан, буддист, мусульман чурттарда бар. Ол кымнарыл дээрге, төөгү номнарында база аны-бүрү литературада "кудесник", "колдун", "чародей", бистинде "каран көрнүр хам" дээр чижекти билишкннер-биле, амгы үеде мырнай экстрагенс деп термин-биле адаттыг турар кижилер бооп турар.

Ортаагы вектерде христиан чурттарга ындигларны аза-четкелер-биле холбаалыг дээр истен сүрүп, харын-даа өрттедил-даа турган таварылгалар хей. Россияга ССРЭ үезинде "каран көрнүрлерин" ажил-чорудулгазын шуут хоруп каан турган. "Өөргенге чакын канчаар, өртээр эвес, баглаар эвес" дээр дег хамга чүдүп чаңчыгып калган тывалар кычан-даа "ийи көрнүр" кижилерни бүтүп оор, олар "ажылын" дуохаа чорудуп турганын номчукчулар билер. Ынчангы тыва литературада хамнарын мөгичини, алысак-чиксезин дугайында хей-биле бижеэн. Эде тургустунушкунун кидин-түлүк үезинде чаа демократчы үзөл-бодалга алысканнар ындыг чогаалдарны буруу шаап, хамнар ындыг турбаан, ол дээрге марксизм-ленинизмни идеяларынга күтүктен чогаалчыларны мөге чаадып дилип эгелзэн. Амгы Тыва Республиканы улустун чогаалчызы, эң хей ном бижеэн алдарлыг чогаалчысы безин: "Чогаалдарда хамнарысты уш-баш чок кылдыр бижип алган бис, көрүнөр даан, "Хайыраан ботта" безин Хам-оолду Караны куспаат бээр кылдыр көргүзү бээр-дир бис" — деп хомудуп чугаалап турганын дыннаан мен. Ону дыннааш, шынап-ла, ындыг чүдүлдер турбаан чадаваз, хамнар чүтле чоңа ачы-буян чедирер турган-дыр, марксизм-ленинизмни идеяларын мактаар дээр чогаалчылар хамнары дыка-ла бактап

турган-дыр деп болап, анаа бүзүрер турган мен.

Эде тургустунушкунун салдары-биле хамнар чажыт байдалдан үнүп, аарыг улус "эмнээр", чеди хонук, дөртөн тос хонук кысып, өлген улус сүнезини-биле "чугаалажыр", саң салыр, суг бажы дагыыр ажил-чорудулгазын ажыгы-биле чорудуп эгелзэн. "Дүңгүр" ниитилели-даа тургузуп алган.

Эгезинде хамнар аажок улуска ачы-буян чедирер улус болуп, акшазы бар, чок-даа улусту "эмнээр", бачыдын арыптап турганар. Бир чайын "Чедер" курортунга дытанып турумада, Америкадан келген экстрасенстер-биле кады анаа келген тыва хамнар америк "коллегаларында" ыткаш (азы оларга ачы-буян-гыр улус болуп көстүксээш) анаа аарыг улусту халас "эмнээр" суябай турганар.

Ам эде тургустунушкун соонда элген каш чылдар эрте берген. Хамнар ниитилели бодунун шаа-биле "ескен". "Дүңгүр" ниитилели ийи чарлы берген. Чамдык хамнар оон үнгеш, "Тос-Дээр" деп ниитилел тургузуп алган.

Чогуу хамнар чоңа ажал-тыг чүтү кылып туралары? Аарыг улус "эмнээр", оларныг бачыдын арыдардан эске олар өлген кижилерин чеди хонуун, дөртөн тос хонуун колдунда эрттирип, сүнезини-биле "чугаалажыр" туралар. Чеди хонук, 49 хонук эрттирер, мээр билерим-биле, шагда-ла турган чүве. Бир хомуданчыг чүтү — хамнарын ол ажил-чорудулгазы аргаалажык-биле төнүп турар. Хонук эрттирер дээр улусту көөрге, хамга кудур дээр база боттары чоолгар дээр, хей арага салып белет-кеп аар боор чорду. Хонук эгелзээнде-ле хамныг "аксын чымчадып" алып дээр, оозунга арага жиритип алыр. Оозу оон айталавас-даа, хонукту эмирк эрттирип, сүнезини-биле "чугаалажыр" эгелээр. Оон дээрге үнөөп, хей уш-удурмун чүве чугаалап, бүдүлүк кырган, кошкак кижилер коргудуп туруп бээрин чамдык кижилер чегенип чугаалаар боор чорду. Шынын чугаалаар мен.

Бо чорааш, арага ишпес хам көрбөз мен. Сактырга 7 хонук, 49 хонук эрттирери анаа арагалаарынын сылдаа-даа ыткаш. Ындыг боорга, кижилерни хей нуруузу хамнарга улут-ла бүзүрөөс. Ындыг-даа болза ужуру, чаңчыл сагып, хонуктарны ыяап эрттирер апарган.

Хамнар арагага удур суртаал ажылы кылып, аныяк-ескенге ажалыг кижизилде ажалы чорудуп турар бе? Чок. Ол-ла бар, чогу билдинмес, көзүбүс аза-четкелер-биле бүдүлүк кижилер коргудуп, харын-даа арагалаашкыны улам непередип, организастан турар. Оон бир коску чокээ, хамнарынын салдары-биле сөөлгү үеде улус өлген төрелдерини 7 хонук, 49 хонук хамаанчок, 1 чыл-дааны, 3 чылдааны деп чүдүлдер база эрттирер апарган. Ол чүте ыччыл турарына ол дээрге, хамнар ыччыл дээр, ыччыл эрттирер чүве дээр-дир дээр. Аза-баз-ла хам чалаар. Оозу база-ла сүнезини кытырып, оон-биле "чугаалажыр", ону "чемгерер". Борта база-ла хам-даа, өлген кижини төрелдери-даа араганы четтирип-ле турар, харын-даа сүнезини база "ажер" (отче анаа кижиртир-биле арага кудур). Бо 1 чылдаан, 3 чылдаан эрттирери база-ла ажал чок, ола хайдыл чорур хамнарынын олча-ажык кырып алыксаан, бүдүлүк кижилер мөлчүк-сөөн кажар аргазы-ла боор...

Кижик бодаарга, шагда-ла чок апарган, мага-бодун ажаап хаапкан өлген кижини материалдыг эвес сүнезининге өрттөткен ачы-чем, арага чыды эвес, а бистин ол кижик дугайында чаага, арыг бодал-дарымыс, йөрээлдеривис чедер эвес бе? Эзир хамныг маңа бичи-даа херээ чок-ла ыткаш-тыр.

Келген кижик бүрүзүнү эккелген араганын ижер болгаш чамдык хамнар кылын арагачылар апаргылаан. Оларныг чамдыктары ажил-даар ниитилелдеринге эзирк чачыкыл олугулаар болганын чамдык кижилер чегенип

чугаалаар-дыр.

Тыва литературада чамдык хамнарынын алысак-чиксезини дугайын бижип турарын үстүнде чугаалаан мен. Амгы үеде оон чамдык фактылары бадтыкатынын турары хомуданчыг. Мээр төрөөн суурумга бир хам аныяк өг-бүленин хеп чуур машиназын: "Бо машинаар силерге багай эт-тир" — дээр, бодунга ап алган. Эске ындагы фактылары маңа катаптаан ажык чок боор.

Ам "Тос-Дээр" хам ниитилелинде тариф-биле таныжа каапталынар. Ында хуваанак салыры, көзөр-биле төлгө-дээр дээр 100 рубль, бажы-че чалап хонук эрттирери дээр 500 рубль (тарифти төндүр бижип шыдаанында, мени даргадан чепсээрел айттырып ол дээр оон кабинетке апарганыр). Анаа хамнарга хамаарыштыр шүгүмчүлүг чүл бижири деп турарынын дыннаатмын. Хамнарынын таарыкмаанында шуугаазын үнө берген. Шүгүмчүлүг материал бижири деп турарынын дыннааш, ук хамнар ниитилелин даргазы: "Чоп менче салаан-биле айттыр? Ол дээр сени судка билдирер мен. Мен дээрге дарга кижиди мен" — дээр, алгыры-кышкыры эгелзэн. Оон оозу культура чок, мелегейизиг, харын-даа тенек аарыгыг болган. Шагдаалар база кыгырыпканнар. Ыа аразында кандыг статья бижири деп турарынын ында ажилдап турар Д. М. Сатка чугаалап олурдум. Оларныг ниитилелинде арагага удур демисел шагда-ла чоруп турарын ол чугаалады. Оларныг ниитилелинде арагалаар хам чок. Хам кижик дээрге эн культуруг психолог, эмчи кижик болуп ужуруг деп, ол чугаалап олурду Тариф тургузуп алганынын чылдаганы — оларда үндүрү оонап кааны. Беш анги хевирин үндүрүп олар төлөп турар. Юридикти арынныг ниитилел кылдыр тургустунган, чагыртыр дүрүмүг болганда, үндүргүлген кым-даа чалавас. Ынчан улустуша, шагдаалар чедип келди. Кандыг-даа тайылбыр кылырынныг ажык чогуу

билгеш, шагдааларга сүрүрүп алгаш үнүп келдим. "Бо улус-биле чугаа кылырынныг ажык чогуу билген боор силер. Бисти хуңде беш-алды-даа катап кыйгыртыр улус. Ийи-чангыс эзирк улус кирип келген болур. Хей кезинде силер ыткаш улус үндүрү дээр улус-тур бис" — деп, даштыгаа үнүп келгени-висте шагдаа оол буруузуңу чугаалады.

"Хам кижик эн культуруг болур ужуруг" — деп, Д. М. Сат дика чараш сөстөр чугаалады. Ынчалдаа-даа оларга ол сөстөргө чедери дыка-ла ырак-тыр деп билдим.

Ам оларныг таривинге хамаарыштыр Чамдык ажал-агыларда аштакчы азы таныйыл кижинин бир айда шаанын 300-400 рубль болгай. Олар ол ажалын ажилдап алып дээр бир ай "дырба-наын" келер. А хам кижик 1-2 шап иштинде хонук эрттиреш, чалаан кижилеринде 500 рубль негеп алыр (оон кырынга чамдык кижилер ижер арага, эл база бээр болгай). "Тос-Дээр" хам-ниитилелинги мырнай 800 рубль негезрин 500 кылдыр бадыр-ган бис дээрмен. Чамдык кыргынарныг пенсиязы 400-500 рубль болгай. Ындыг кижилерге 500 рубль эмни эрттир аар эвес бе? Чүд дээр хамнарга ычча хей акша төлээр чүвө? Хамаанашкын дээрге бизнес эвес, а ачы-буян чедирешкени эвес бе? Кижилерниг ажал човулаанын ажилдап, ыччаар эмин эрттир ажал-конча сүргенин ажалы бар бе? Бот дугайы хамнарынын ажил-чорудулганын билп алып дээр хей катап олар-биле чугаалажыр, харын-даа оларныг чамдык-зын солуннарга мактап бижип турган мен. Ам хамнарынын боттарынын-на ажил-чорудулганы, мөзү-шынары мээр олар дугайында бодалда-рымныг ескертип эгелзэн. Хамнары дээр улус мелегезин, чазыг, хоттак чорук дээр улус билп эгелзэн. Чамдык хамнары кандыг бир чүве кылдырар дээр бажыкча чалап арга, кирип ора-ла, хоо бо чүве мындыг, дөө чүве мындыг чүве-дир, ана халап, ат болур дээр улус-тур

силер дээр-ле баар. Оон мырнай: "Сөглээр сөзүвүс алдын өртөктиг улус бис, бистиң негезин чүдүлдер-вистиң шүтүзүн күөсөдир" — деп алгырып-кышкырып, мырнай кончутуңу эгелээр Оларныг ол "алдын өртөктиг" сөстөрине кижик илип аптар сарылыг чүд-даа чок. Кижик харын-даа бо хамныг кады хирелит эвес ирги бе деп сести бээр.

Чоотча чаа "Дүңгүр" ниитилелинги кире бээримге, ында ажилдап олурар утбай: "Амдыгында кым-даа чок, башкылар улаавс чедип кээр" — диди. Башкылар деп кымнары ычча дээр ол? Хамнары болбайн канчаар. Дынаарга кулакка дыка эп-чок чорду. Башкы деп кандыг-бир эртем уугаар үндөзүлгетинг өөредиги кижилерге дамчыдып турар кижини ычча дээр. Ламаалары башкы деп болурун барымдаазы бар. Чүте дээрге буддизм дээр философия, психология, өртемчей тургузуу-биле хол-башкан эртем-өөредиги ыткаш, а хамнар дээрге сарыг шажынга кандыг-даа хамаарышка чок улус-тур. Оларны башкы деп болбас азы бир эвес хам чүдүлгезинин дугайын эртемге үндөзүлгөп шинчилеп, кол-кол билиш-киннерин (принциптерин) тургузуп, эске эртемнер-биле холбап, ном-дептерни үндүрүп, кижилерге херектиг билиптерни өөредип эгелей бээр болза, хамнары чоп башкы деп болбас деп. Башкы деп сөстүг утказы хей. Чүтле ол буянныг сестү эскээр ажилдап болбас.

Ам бо ажык-чарлыг үеде хамнаар эрге берилтерге, чамдык хамнар караа кезүл-бестеп, кижилерниг бүзүр-лин соора ажилдап, туразы уладып, тоор чүве чокталып, кижилерге ачы-буян чедирер хамаанчок, оларныг качыг-дал-човулаанын ажилдап ал-гаш, ажык-кончаа сүрери көүздөн. Бот хууда хамнарга бүзүрелим чидди. Оларныг уш-удурмун ажил-чорудулганын соксадыр айттырны тургузары чугула деп бодаар мен.

Борис ОНДАР

Бистиң солунга чагыдып ап болур

Кижиниң амыдыралында кандыг байырлап турбас дээр:

Төрүтүнген хун

Куда-дой

Кандыг-бир улуг ат-алдарга

четкени

дээр-ле баар. Бодунарныг өөрүшкүнерни үлежири-биле эш-өөрүнерни, дөргүл-терелинерни, эң чоок кижилеринерни чалаар, аяк шайны ижип хөөрежир Силер. Кижиниң байдалын берген чалаалгазында тодарадып аптар дээрзин база утпаар. Ынчангаш өнүгү, кара үжүктөр-биле парлаан чалаалгаларны, Хүндүлел бижикиртерни, байырлыг адрестерни бистиң "Шын" солунга чагыдып ап болур Силер.

Сеткил-хөөнү илереткен чараш чурумал-дыг чалаалгаларны, бижикиртерни алыры — сеткилге өөрүшкү, бүгү назынында артып калыр тураскаал.

"Шын" солуннуң компьютер килдизи Силерни кады ажилдаарынча чалап тур. Чагылар өртөз чиик, хуусаа кыска, шынары эң эки. Республикада чүте бистиң солунда сөөлгү технология-биле кылган дериг-херекселдерде өнүгү чалаалгаларны, Хүндүлел бижикиртерни, байырлыг адрестерни парлап турар.

СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР БИС.

Тел. 3-41-16; 3-36-82.

КОДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ТЕХНИКУМУ

2001-2002 өөредилге чылдында

дараазында салбырларга өөренерин

күзүннерин чалап тур.

ХУНДУСКУ өөредилге салбырынга — 9-ку классты

доосканар

- "Кодээ ажил-агий механизациязы"
- "Экономика, бухгалтер учедуну болгаш хыналдазын экономика"
- "Экономика, бухгалтер учедуну болгаш хыналдазын бухгалтер"

деп мергежилдерни чедип алыр.

11 класс доосканнарга:

• "Мал эмчизи"

• "Арат ажил-агий тургузуучузу" деп тускай эртемни өөредир.

Төлөврүг дугуржулга саугаар чүтле 11 класс

доосканнарга:

• "Аудитор бухгалтер", "Бухгалтер-претензионист"

(хоойу-дүрүм утганышкынын бухгалтер ажил-чорудулганы) эртемнери өөредир.

Бот-өөредилге салбырынга — чүтле 11 классты

доосканар

"Кодээ ажил-агий механизациязы", "Бухгалтер",

"Бухгалтер учедуну болгаш хыналдазын экономика",

"Арат ажил-агий тургузуучузу" деп мергежилдерни чедип алыр.

Ук техникум күрүне шыналдазын бедик денелге эрткен,

материалдыг баазаы эки: кабинеттер болгаш лабораториялар

дерилгези шынар.

Билдирешкенин хундуску салбырга июль 15-ке чедир,

бот-өөредилге салбырынга сентябрь 20-ке чедир дараазында

адресе хүлээп ап турар:

Кызыл хоорай, Дружба 2а кудумчузу, кодээ ажил-агий

техникуму, тел. 9-72-12, 9-73-17, 9-74-33.

КОНКУРСКА КИРЖИНЕР

Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы Тыва Респуб-

ликаның Сан-хөө яамызынын Чеди-Хөл кожуңуна сан-хөө

эргелелинги начальнигиниң хостуг албан-дужаалынга

конкурсту чарлап тур, чурттаар оран-сава-биле хандырып

шыдавас.

Конкурстун негелделери: сан-хөө-экономика талазы-биле

дээди эртемниг, сан-хөө-органарынга ажил стажы 5 чылдан

эвээш эвес.

Билдирешкенин ТР-ниң Сан-хөө яамызынче 2001

чылдың июнь 11-ге чедир бээр, кабинет 226, тел: 3-75-84.

ОВАА ДАГЫРЫ-БИЛЕ

Кегезин-Булак, Адар-Төш, Ооруг, Хараган, Кызыл-

Хавак, Бора-Хөл ол ыччаар чурттап чораан өгбелерни,

оларныг ажы-төлдери

2001 чылдың июнь 23-те 12.00 шакта

БОРА-ХӨЛ ОВААЗЫН

дагыры-биле чалап тур бис.

ДЫҢНАДЫГ

1986—1991 чылдарда Кызылдың күрүнениг башкы

институдунун филология факультетинин бири бөлүүнө

өөренип турган чангыскурсуучуларысты болгаш аны-бүрү

чылдагаанар-биле дооспай-лаа барган эш-өөрүвүстү

июнь 27-де Кызыл хоорайда Азиянын төвү

тураскаалдың чанынга

кежээкиниң 5 шакта чыгырын дындадып тур бис.

Владимир Петрович

ХОЛОДОВИЧ

элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

"Шын" солунун редакциязы бистиң солунга ажилдап

чораан, оон иделейкиг бижикиртериниң бирээзи

Олчот-оол Каримович

МОНГУТУН

хенертен мөчээни-биле төрелдеринге болгаш чоок

кижигеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ЧАРАШ БУТТАРЫГ БОЛУҢАР

(Көк дамырларныг алгып аарыыры)

Ук аарыгнын чылдагаан-нары аны-бүрү.

Чүте ындыг болуп тура-рыл? Ахаа тайылбыр кылы-рынның мурнунда баштай хан эргилдизин тайылбырлаайн. Хан эргилдизи өкпеден эге-лээр. Өкпе эң чинге дамыр-лардан тургустунган (ону капилярлар дээр). Чангыс көк ханниң эң чинге дамы-рынның чанында ийи кызыл хан дамыры долгажып турар. Кижиниң тыныкы-биле агаар-диан кислород кызыл хан дамырларынга чылгып, ор-тумаа хемчээлдеп дамырже шилчип шимчээр. Өкпе аксынга улуг хемчээлдеп кызыл дамыр чүректин үстү-кү хозунга чылгып кээрге, чүректин шынгаш ээттери чырылгаш, улуг хозунуң халывы ажалтыгарга, кызыл хан анаа чылгып келгеш, кызыл өске күштү-биле үндүр илтир. Кызыл өстен хан дедир кирбес кылдыр оон иштинде шаралыг шыры-мазында куду баштанган халыптардан хан куду бат-каш, хирин дужундан ийи чара ортумаа хемчээлдеп чорудуп куду буттарже бадар. Буттун салааларында эң чинге кызыл дамырлар эң чинге көк хан дамырлар-биле ужура-жып, ханниң солчулганы анаа болур. Таваңгылар көк хан дамырлары чода шынгана-рынчы аразынче ортумаа хемчээлдеп дамырлар бооп, көк ханни өрүдөрбектелдир үндүрениге база-ла шаралыг шырымазында халыпты көк ханни өрү көлдери бер-ге. Чүте дээрге көк дамырны шынганы кошкак болгаш ханниг бажышкынында, көк ханни эргилдизинден, хоюундан, халыындан ха-мааржыр. Чоданын көк да-мырлары ийи талаже чарыл-гаш, дөмбек дамыры бооп, база-ла хин дужунга кат-тыкшаш, улуг иширлиг дамыр бооп чүректин солагай талазында улуг хозунга чыг-

лыр. Ону чүректин шынганы чырып, көк ханни баш-тай бичи хозунче, сөөлүнде өкпеден ортумаа хемчээлдеп дамырларынче чорудар. Иш-тинге эң чинге дамырлардан көк хан улугкислотаны, азот бүдүмелдерин, хей кижироб-тары тыныш-биле агаарже үндүр бээр. Ынчангаш көк дамырларны тургузуундан алырга, хан эргилдизиниң бергедээр байдалдары хей болуп турар. Чүте ындыгты? Ону аарыг буттарныг дашты-кы демлектеринден көрүп болур. Баштай көш аадында даштыкы көк дамырлар ал-гып, ден дески эвес бооп шөйтүрү кошнал, боошкунун аларганда көк ханни эргил-дизе үрелип, өскерилер база оожум аларгаш, шимчөвейн туруттар, көш аадында көк дамырлар чорхактардыг ху-рек кара өнүгү оолган (тро-фическая язва) тыттып, төнчү-зүнде хан агышкынынче шилчип болур. Сөөлүнде хан-дыр чыдар иштики көк хан дамырлары база-ла ыччаар өскерилп, буттар хаваннап, ыжык тыттыр. Ындыг аарыг кижиниң хомудалы: булу бастынмас, удуумнас, саргып аарыры, шагыраар, пат ту-руттар, ээди изири, тыныш бачыдаар, дидиреп шыры-ныгар. Буттун кыжык тала-зында пигмент тыттыр, кержи, көшти оя ызырып-каш, ханни 30-40 мл. соруп алгаш, боду дуже бээр. Бо эмнээшкин мындыг уре-түнелди бээр: дес ханни хоюдар (эзилдирер), көк хан дамырларныг дегдирешке оожургап, бичилчээр, ту-рупкан ханни шимчөвейге дузалап, хан бестеринин эргилдизин эде тургузар, ыжыкты, аарышкыны чиди-рип, хоралыг микробтарны хан-биле соруп алгаш баар. Ол курттары кашты, каа, кажан салыры дүрүмүг база ону тускай өөрөткен мер-гежилдиг улус салыр. Хан сорар курттары куду

азы күженишкенин калыг албан үндүрерге дүрген бооп болур, азы ыжыктар үр үеде көк хан дамырларны базарга, дес хан үстүп болур. Бо аарыгны эмнээрде, дараазында соругаларны чедип алыры күзенич: көк хан дамырларны эргилдизин дүргедир, дес ханни бол-дурдээ дээр, дамырларны дегдирешкенин узуткаар, хандыр чыдар ажалдавас көк дамырларны алгыдар, олар-ны чанында чыдар дамыр-ларны (ону коллатералыг дээр) өөредип, чачыктырар, дес х